

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

СКРИПНИК АНАТОЛІЙ ЮРІЙОВИЧ

УДК 94(477.4):355(470+571)”17/18”(043.3)

**ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ПРИСУТНОСТІ У
ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ІНКОРПОРАЦІЮ РЕГІОНУ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – СЕРЕДИНИ 60-Х РР. ХІХ СТ.**

07.00.01 – історія України

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Кам'янець-Подільський – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Реєнт Олександр Петрович,
Інститут історії України НАН України,
заступник директора, завідувач відділу
історії України XIX – початку XX ст.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор,
Гаврилюк Світлана Віталіївна,
Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки,
проректор з науково-педагогічної і
навчальної роботи та рекрутації;

доктор історичних наук, професор,
Коляда Ігор Анатолійович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, професор
кафедри методики навчання
суспільних дисциплін і гендерної освіти
факультету історичної освіти;

доктор історичних наук, професор,
Цубенко Валерія Леонідівна,
Одеська державна академія
будівництва та архітектури,
завідувач кафедри українознавства

Захист відбудеться 22 вересня 2017 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 71.053.01 у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка за адресою: 32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14, ауд. 23.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Івана Огієнка, 61.

Автореферат розісланий 18 серпня 2017 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

І. А. Опря

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. Український народ, його еволюційне становлення як самодостатньої європейської нації через творення незалежної державності вимагають від сучасної історичної науки глибокого та об'єктивного вивчення минулого. На новітньому етапі розвитку України особливої ваги набуває історія кожного з регіонів, які й тепер, через низку причин і факторів, відрізняються самобутністю та неповторністю, але всіх об'єднує ідея існування та розбудови Соборної Української держави. Одним із таких регіонів є Правобережна Україна, складна і драматична історія якої й нині перебуває у фокусі наукової уваги через багатовекторність тематики та політико-соціальну актуальність.

Складне геополітичне становище незалежної України на початку XXI ст., зокрема, нелегкий шлях, пов'язаний із перешкоджанням імперсько-путінської Росії євроінтеграційним прагненням шляхом анексії Криму та неприхованої військової агресії на Донбасі, є відлунням значущих історичних і військово-політичних реалій XVIII – XIX ст. Сприйняття росіянами України як своєї давньої колонії й сировинного додатку, а її мешканців – як „малоросів” – це результат цілеспрямованої імперської політики, у якій істотну роль відігравала армія. Отже, планомірне й об'єктивне студіювання російського імперського минулого України має важливе історичне, політичне та ідеологічне значення.

Тяжіння провідних європейських держав у XVIII ст. до розв'язання політичних суперечностей винятково за допомогою військової сили зумовило зміни на політичній карті континенту. Поява агресивної держави – Московії, яка трансформувалася в Російську імперію, спричинила перерозподіл сил на сході й півдні Європи. Здійснюючи загарбницьку експансіоністську політику, самодержавство часто нехтувало загальноприйнятими правилами та нормами дипломатії, відзначалося зухвалістю, віроломством і зверхністю у ставленні до сусідів. Її головним інструментом слугувала регулярна армія, яка постійно не тільки збільшувалася, а й ставала дедалі агресивнішою та здатною забезпечувати загарбницькі плани царизму, вести наступальні війни.

Актуальність дисертаційної роботи полягає у вивченні ступеня впливу російського мілітарного чинника в процесі насильницької колонізації імперією території України, зокрема її Правобережної частини, а також висвітленні негативних явищ і трансформацій, які стали результатом цілеспрямованої інкорпорації українського етносу, ролі збройних сил як практичного знаряддя зовнішньополітичного курсу, засобу залякування сусідів, головного інструмента зросійщення населення, придушення його соціального спротиву.

Перебуваючи в постійних зв'язках із цивільними, російська армія чинила істотний вплив на зміну системи життєвих цінностей, політичних уподобань і поведінкових стереотипів різних сегментів тодішнього суспільства. Відповідно військове керівництво спричиняло визначення основних напрямків зовнішньої і внутрішньої урядової політики, а публічні військові презентації служили найважливішим елементом легітимації політичного порядку. Системне вивчення місця і ролі армії, її стосунків із місцевим соціумом і представниками

державних органів влади дозволить розширити розуміння тих складних соціально-економічних процесів, які тривали на теренах Правобережної України з кінця XVIII – до середини 60-х рр. XIX ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної наукової теми „Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів і до сьогодення” кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (номер державної реєстрації 0116U008422).

Мета дисертаційної роботи полягає в конкретно-історичному студіюванні інкорпораційного впливу російської військової присутності в Правобережній Україні в контексті загальноімперської політики Російської імперії протягом визначеного періоду.

З огляду на поставлену мету, передбачено розв'язання таких дослідницьких завдань:

- з'ясувати ступінь вивчення обраної теми, здійснити історіографічний огляд наукової літератури та охарактеризувати джерельну базу роботи;
- вивчити роль та значення збройних сил як безпосередніх представників і рушіїв колонізаторської політики Російської імперії в краї;
- дослідити дислокацію, структуру та чисельність підрозділів та з'єднань імперського війська за територіальним принципом розташування, з'ясувати ступінь ефективності виконання стратегічних і тактичних завдань;
- простежити механізм виникнення і функціонування надгубернських державних органів влади щодо реалізації політичних завдань військового будівництва;
- виявити причини створення та особливості функціонування адміністративно-мілітарного прошарку чиновництва губернского та повітового рівнів, окреслити коло їхніх повноважень;
- визначити завдання і функції губернських квартирних комісій як одного з органів місцевої влади та елемента здійснення воєнної політики в краї;
- розкрити вплив російської армії на економічні та соціальні трансформації регіону;
- проаналізувати еволюцію створення військової інфраструктури та її вплив на становище населення;
- відтворити головні засади системи логістики, забезпечення й утримання частин імперського війська;
- реконструювати зміни в соціальній структурі суспільства через появу російського військового прошарку;
- охарактеризувати мілітарну девіацію та її вплив на населення регіону;
- простежити використання російським самодержавством армії як репресивного інструменту придушення соціальних та політичних виступів;
- установити причини і тенденції поширення кримінальних злочинів та їхній вплив на стан мешканців регіону.

Об'єктом дослідження є силові структури Російської імперії в Правобережжі.

Предметом роботи обрано напрями, форми і методи впливу російських військових інституцій, які були важливим елементом втілення політики самодержавства в краї, на процеси інтеграції населення Правобережної України в загальноімперський простір.

Хронологічні межі охоплюють період з 1792 до 1865 рр., під час перебування регіону в складі Російської імперії. Такий вибір пояснюється вивченням історії насильницького встановлення та еволюції російського колоніального устрою при безпосередній участі імперських збройних сил. Нижня хронологічна межа – початок мілітарної й дипломатичної підготовки до анексії східних кресів Речі Посполитої та введення військ на територію краю. Верхня межа припадає на початок реорганізації регулярних збройних сил, ініційованої Військовим міністерством у січні 1862 р, але через бюрократичну тяганину та спротив царських генералів відтермінованої до 1865 р., яка стала предтечею реформування військового механізму імперії, де однією з головних засад була відмова від кріпосницької сутності формування і функціонування армії й поступовий перехід до буржуазно-капіталістичних засад.

Географічні межі дослідження окреслюють територію Правобережної України, яка за часів Речі Посполитої поділялася на Брацлавське, Подільське, Київське та Волинське воєводства, а після анексії до складу Російської імперії в 1793–1795 рр. – на Волинську, Подільську та Київську губернії. З 1832 р. їх було об'єднано в нове адміністративно-територіальне утворення під назвою Київське генерал-губернаторство, чи Південно-Західний край. Крім того, до поля наукової уваги включено Бессарабську область, Херсонську губернію та Царство Польське, де періодично базувалися окремі частини чи підрозділи російських військ, їхні тилові структури, бази постачання і перевезення, як правило, перед військовими конфліктами чи великими переміщеннями.

Методологічний базис. Використано історико-культурологічний і цивілізаційний підходи та загальнонаукові методологічні принципи.

У дисертації застосовано фундаментальні принципи історизму, всебічності, об'єктивності, багатофакторності, системності. Перші три з них орієнтовані на використання джерельної бази в максимальному обсязі та її комплексний і системний аналіз. Принцип багатофакторності є сприятливим у вивченні різних об'єктивних і суб'єктивних чинників, які впливали на ефективність військових інституцій. Принцип системності забезпечує вивчення історичних явищ у єдності всіх складників. Важливим аспектом методологічної основи є застосування різних теоретичних методів при викладенні матеріалу: загальнонаукових – історичного, елементів статистичного методу; спеціально-історичних – проблемно-хронологічного, історико-типологічного.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що *вперше*:

– завдяки застосуванню сучасних загальнонаукових і спеціальних історичних методів здійснено комплексне дослідження російської військової присутності у Правобережній Україні в складі Російської імперії з кінця XVIII – до середини 60-х рр. XIX ст.;

- доведено, що наявна джерельна база повноцінно висвітлює історичні події та явища в цей період, а також є репрезентативною для вивчення проблеми й повною мірою забезпечує об'єктивність;
- з'ясовано роль і значення збройних сил Російської імперії як об'єкта політичного, економічного й соціального впливу в краї;
- виокремлено основні функції та напрямки діяльності російських воєнних структур, їхнє місце в комплексному процесі колонізації Правобережної України;
- простежено зміни в соціальному середовищі населення, через трансформації світогляду та ментальності під впливом імперського державно-мілітарного механізму.

Подальший розвиток отримало:

- запровадження до наукового обігу нових документів і матеріалів Національного архівного фонду України, які висвітлюють галузі життєдіяльності населення краю;
- періодизація російського військового впливу в досліджуваній період;
- теоретико-методологічні засади дослідження російської військової присутності в Правобережній Україні, що дало можливість поглибити вивчення напрямків імперської державної політики в адміністративній, військовій, економічній та політичній сферах.

Уточнено:

- кількість та місця дислокації і формування частин регулярних військ Російської імперії в окремих регіонах краю;
- їхнє стратегічне та тактичне призначення, залежно від зовнішньої і внутрішньої політичної ситуації в окремих хронологічних межах;
- причини виникнення та динаміку становлення російського військового прошарку;
- завдання та методи діяльності окремих адміністративних установ губерньського та повітового рівня.

Практичне значення одержаних результатів. Новизна та введення до наукового обігу значного фактичного матеріалу разом із висновками мають сприяти розширенню спектру наукових праць та формуванню цілісного уявлення про сутність і особливості мілітарного складника в життєдіяльності соціуму краю. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані при написанні конкретно-проблемних та узагальнювальних праць з історії України XIX ст., окремих військових формувань і установ, а також у лекційних та семінарських курсах з досліджуваної проблематики, спецкурсах, у науково-дослідній роботі студентів і курсантів, краєзнавчій роботі.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і складають наукову новизну роботи, отримані здобувачем особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження презентовані в 30 доповідях і повідомленнях на конференціях, зокрема, на міжнародних: VIII Міжнародна наукова конференція „Історія торгівлі, податків

та мита” (Дніпропетровськ, 2014), XIII Міжнародна науково-практична конференція „Шевченківська весна” (Київ, 2015), 68-а міжнародна конференція „Каразінські читання” (історичні науки) (Харків, 2015), Міжнародна науково-практична конференція „Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє” (Київ, 2015), Міжнародна науково-практична конференція „Osobowosci, Spoleczenstwo, Polinyka” (Lublin, 2015), Міжнародна наукова конференція „Александр І. Трагедія реформатора: люди в судьбах реформ, реформи в судьбах людей” (Санкт-Петербург, 2015), Друга Міжнародна наукова конференція „Крим в історії України”, присвячена 160-й річниці капітуляції Росії в Кримській війні 1853–1856 рр. (Київ, 2015), Міжнародна науково-краєзнавча конференція „Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення” (Шепетівка, 2015), Міжнародна науково-практична конференція „Теоретичні, методологічні і практичні проблеми соціології, історії та політології” (Херсон, 2015), Міжнародна науково-практична конференція „Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах” (Львів, 2015), Міжнародна науково-практична конференція „Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних досліджень” (Одеса, 2015), Міжнародна науково-практична конференція „Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень” (Дніпропетровськ, 2016), II Міжнародна наукова конференція: „Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації” (Суми, 2016), VI Міжнародна науково-практична конференція „Археологія і фортифікація України” (Кам’янець-Подільський, 2016), I Міжнародний форум „Українська жінка у національному та глобальному просторі: історія, сучасність, майбутнє” (Дрогобич, 2016); на всеукраїнських „Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України” (Кам’янець-Подільський, 2012), „Хмельниччина в контексті історії України” (Хмельницький, 2012), „Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX – XXI століть: шевченкознавчий дискурс” (до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка), (Київ, 2014), XIII науково-краєзнавча конференція „Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: архітектурна спадщина оборонних споруд Правобережної України від найдавніших часів до сьогодення” (Меджибіж, 2015), Всеукраїнська наукова конференція „Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації” (Дніпропетровськ, 2015), X науково-практична конференція: „Развитие науки в XXI веке” (Харків, 2016).

Публікації. Основні результати роботи викладено в монографії (38,35 др. арк.) та 57 публікаціях, з яких 20 статей у вітчизняних наукових фахових виданнях, 7 – за кордоном або в збірниках України, включених до міжнародних наукометричних баз, й 30 – в інших виданнях і матеріалах конференцій.

Структура дисертації складена за проблемно-хронологічним принципом, визначається змістом досліджуваної проблеми, метою та завданнями. Робота складається з анотації українською та англійською мовами, вступу, п’яти розділів, поділених на 15 підрозділів, висновків, додатків і списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 860

сторінок, із них 630 – основного тексту, 214 займає перелік використаних джерел і літератури (1907 позицій) та 10 додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується актуальність, визначаються мета, об'єкт і предмет, хронологічні й територіальні межі, методи, наукова новизна, практичне значення, вказані апробація, кількість публікацій і структура дослідження.

У першому розділі **„Історіографія, джерела та методологія дослідження”** проаналізовано стан наукового вивчення теми, охарактеризовано джерельну базу та розкрито дослідницькі можливості використаних методологічних принципів і методів.

У підрозділі 1.1 *„Висвітлення теми російської військової присутності в Правобережній Україні у вітчизняній і зарубіжній історіографії”* логічним і системним став поділ історіографії наукового дослідження на три періоди відповідно до стану їхнього вивчення: російсько-імперський, радянський і сучасний. Водночас публікації кожної з цих груп класифіковано за проблемним принципом, а також ураховано особливості підходів до історіописання в українській і зарубіжній літературі.

До першої з окреслених груп належать роботи представників української історичної школи. Потрібно зауважити, що спеціальні розвідки чи тематичні праці з досліджуваної проблеми, на жаль, відсутні. Безперечно, цінним є те, що з кінця XIX ст. у студіюваннях чимало авторів висвітлювали події XVIII – XIX ст., торкаючись і військового складника анексії українських земель та встановлення російської управлінсько-бюрократичної системи. Так, В. Антонович, М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Костомаров аналізували політичні, соціальні та економічні причини поділів Речі Посполитої, намагалися дати об'єктивну й водночас критичну оцінку діям російського самодержавства. Персоналії військових очільників і губернаторів, їхні біографії в контексті військової та адміністративної діяльності висвітлювали в роботах Д. Бантиш-Каменський, В. Іконніков та В. Шульгін. У зазначений період з'явилася низка історико-популярних праць, присвячених минулому та сьогоденню Правобережної України та її губернських центрів. Їхні автори І. Міхалевич, М. Островерхов, Е. Сіцінський розглядали розвиток краю в контексті перебування в складі Російської імперії та досліджували стан окремих галузей життя його мешканців дотично із військовими питаннями.

Українська радянська історіографія у XX ст. вимушено перебувала в тематичних рамках і працювала над визначеним офіційною ідеологією та гуманітарними потребами комуністичної влади колом питань. Соціально-політичні аспекти та боротьбу влади з селянськими рухами при допомозі військової сили досліджували І. Гуржій, М. Лещенко, Б. Литвак, Г. Марахов. Проблематику адміністративно-територіального поділу та становлення російських управлінських структур студіювали М. Бутич, Л. Дубровіна, П. Щербина. Окремим напрямком наукових розвідок, як-то участь українців у російсько-французькій війні 1812 р., займалися А. Буцик, Г. Гербільський,

П. Некрасов та В. Стрельський. Причини та перебіг польського патріотичного листопадового повстання 1830–1831 рр. та місце імперських збройних сил у його придушенні дослідили Л. Баженов і Г. Марахов. Українські історики завзято розробляли місцеву проблематику в політико-мілітарному тематичному полі, однак у чітко встановлених ідеологами межах. Фактор російської військової присутності визнавався, але фрагментарно подавався як складник комплексної внутрішньої політики царизму в Правобережжі.

У сучасній вітчизняній науковій літературі кінця ХХ – початку ХХІ ст. студіюванням проблематики з мілітарним складником російського панування комплексно займаються професори М. Бармак, С. Гаврилук, О. Реєнт, А. Філінюк, В. Шандра. Вони констатують суто колоніальну й грабіжницьку природу політики самодержавства, що опиралася винятково на багнети армії. Багатовекторність їхніх розвідок і розширення парадигмальних засад дозволили створити сталий науковий напрямок, до якого залучається ширше коло дослідників і відкриваються нові наукові горизонти.

Наприклад, питанням функціонування адміністративно-бюрократичного апарату губерньського рівня присвячені доробки Ю. Войтенка, Л. Кудрявцева, Л. Левченка, О. Маркевича, О. Романцова, Ф. Хададової, де автори наголошують на тотальній мілітаризації, пріоритеті військових завдань і потреб над цивільними. Належна увага приділена військовим формуванням (1-ша, 2-га, Діюча, Дунайська армії, корпуси Прикордонної і Внутрішньої сторожі) окремим частинам і полкам. В. Бережинський, О. Дем'янюк, С. Єсюнін, М. Кабачинський, О. Козинець, О. Кухарук, І. Луцик, Н. Мацко, І. Пасюк, М. Перепелиця, С. Сидорук, В. Стецюк досліджують представників різних родів військ, окреслюють їхні завдання та функції, місця дислокації, головні напрямки імперської воєнної політики в краї. Водночас, до наукової уваги вітчизняних вчених потрапило таке ганебне явище кріпосницької Росії, як військові поселення. Зокрема, їхню історію утворення та діяльність на території Південно-Західного краю та Півдня України досліджують Б. Луговий, В. Цубенко і К. Ячменіхін. Дослідники вважають, що акумульовані в поселеннях великі з'єднання кавалерії були важливим стратегічним резервом, призначеним для масштабних операцій біля південних кордонів імперії.

Соціально-становий склад населення міст і містечок Правобережної України та його зміни досліджуються в працях Я. Верменич, О. Вигівської, О. Карліної, М. Петрова. Крім загальних статистичних питань, у них увагу приділено феномену появи військового прошарку та його впливу на соціальну структуру населення.

До проблематики постачання і забезпечення армійських частин у контексті економічного складника становища Правобережної України звернулися О. Гордуновський, І. Гуржій, О. Гуржій, О. Донік, Т. Ігнатєва, Г. Казьмирчук, В. Молчанов, В. Орлик, Д. Решетченко. У їхніх працях наголошено на суто споживацькій політиці інтендантства, намаганні влади отримати матеріальні й продовольчі ресурси, нехтуючи законами ринкової економіки та кон'юнктури.

Аспекти загального становища селянства Правобережжя у першій половині XIX ст., його суспільний та економічний поступ, невдоволення внутрішньою й аграрною політикою самодержавства, а відповідно й каральні силові заходи з їхнього придушення досліджують В. Брославський, О. Крижановська, О. Козій, В. Молчанов, В. Павлюк.

Науковці О. Бундак, Е. Зваричук, О. Крижановська, А. Опря, В. Перерва, В. Рожко звертають увагу на нерозривність царської влади, армії та церкви в колонізації регіону, використання її як руйнівника духовного простору регіону та інструмента насадження імперської моралі й світогляду.

Сучасні українські історики сформуvalи нове бачення проблематики міждержавних збройних конфліктів Російської імперії з сусідами в першій половині XIX ст. Грунтуючи студії на різноманітній джерельній базі, В. Ададуrow, М. Васільєв, О. Голованов, О. Гуржій, О. Захарчук, І. Коляда, А. Кудряченко, О. Машкін, О. Реєнт висвітлюють наукове власне бачення, яке істотно відрізняється від російсько-радянського трактування, акцентують увагу на участі українців у військових баталіях.

Історія Правобережжя та її військовий складник досліджувалися й польськими істориками та краєзнавцями. Події антиросійських повстань XIX ст. досліджували Ф. Вротновський, Й. Лелевель, О. Прусевич. Упродовж XX ст. проблематика історії Польщі періоду Російської імперії зоставалася актуальною завдяки плеяді таких учених, як Х. Богданський, П. Вандуш, В. Грабенський, С. Кієнович, Й. Сковронек, В. Слівовська, Х. Яблонський. Продовжувачами справи попередників у дослідженні подій листопадового (1830–1831) і січневого (1862–1863) повстань стали А. Загорський, В. Заєвські, Н. Каспарек, Т. Кізвальтер, Е. Козловський, Й. Пахонський, З. Скрок і Б. Томашевський.

Молдовська історіографія представлена працями О. Кушка, В. Такі, В. Томульця, у яких висвітлено військово-політичні причини, мотивацію та потреби в присутності військових контингентів та тилкових допоміжних структур у Бессарабській області та Південно-Західному краї.

Російська історіографія представлена трьома періодами існування, як то імперський, радянський та сучасний.

У першому періоді літературу можна поділити на декілька груп. Передусім це узагальнювальні дослідження з історії Росії Н. Карамзіна, В. Ключевського, О. Корнілова, С. Соловйова, де розглядається розширення імперії за рахунок захоплення нових територій. Другу групу складають праці представників офіцерського корпусу і військових теоретиків XIX ст. (генералів П. Гейсмана, Л. Зеделлера, Г. Леєра, Д. Масловського, М. Медема, Д. Мілютіна, А. Петрова, Р. Фадєєва), заглиблені в широкий спектр проблематики російських збройних сил та їхньої історії. Якісно новим етапом став період початку XX ст., позначений доробками П. Агап'єва, М. Богдановича, М. Єпанчина, М. Ляпідєвського, О. Редігера.

Радянський історіографічний період бере початок у 20–30-х рр. XX ст. з праць О. Верховського, О. Свечіна, М. Покровського, у яких вони намагалися поставити позитивний історичний і мілітарний досвід російської

імператорської армії на службу РСЧА. Якісно новим етапом в історії вивчення військової тематики XIX ст. стали 1950-ті рр., а визначними його представниками були професори Л. Бескровний та П. Зайончковський, які, послуговуючись чималою джерельною базою, намагалися вибудувати нове радянсько-сталінське бачення мілітарного змісту імперії.

Із середини 70-х рр. XX ст. спостерігається багатовекторне опрацювання тематики військового складника Російської імперії. Підпорядкування частин регулярних військ цивільному начальству для придушення соціальних виступів надало збройним силам поліцейських функцій, що досліджують С. Валк, І. Костюшко, Б. Литвак. З'явилися публікації з суто військової проблематики першої половини XIX ст. Роботи Б. Абаліхіна, Л. Богданова, М. Осіпової, Ю. Прудникова стосуються проблем комплектування армії, причин збільшення її чисельності та модернізації. Іноді піднімаються питання особливостей функціонування збройних сил, продовольчого, фуражного і медичного забезпечення, розквартирування солдат у місцевого населення, зміни внутрішнього стану армійського середовища. Це знайшло відображення в працях П. Жиліна, Н. Єрошкіна, Л. Камінського, Г. Ноша, Б. Петрова, А. Тіморіна.

Сучасна російська історіографія імперської військової історії кінця XVIII – першої половини XIX ст. є надзвичайно різноплановою. З початку 90-х рр. XX ст. дослідженням історії окремих військових формувань (полків, батальйонів) і родів військ (піхота, кавалерія, артилерія) займається низка фахівців. Серед них А. Бегунова, А. Валькович, П. Космолінський, О. Леонов, С. Львов, І. Ульянов. Невід'ємною частиною цих розробок є вивчення біографій постатей вищих військових сановників, командувачів армій і корпусів та простих офіцерів.

Над питаннями забезпечення, розташування та озброєння частин регулярної армії працюють П. Вещіков, Г. Введенський, С. Гаврілов; аналізом квартирування та взаємовідносин з місцевим населенням займаються С. Карпущенко, В. Лапін, С. Пчелінцев, П. Щербінін; використання армії як інструменту зовнішньої політики вивчають О. Айрапетов, А. Бесов, М. Долбілов, В. Дьяков, А. Каменський, О. Міллер, Б. Міронов, П. Стегній; присутність мілітарного складника в адміністративних органах влади систематизують О. Манько, А. Мінаков, Л. Шепелев. Дослідженням формування і розвитку військового прошарку в державному механізмі імперії займаються С. Єсіков, Є. Кустова, В. Лапін, Ю. Щербініна.

Науковці Західної Європи (Д. Байрау, Р. Барметтлер, Н. Дейвіс, Д. Куртіс) та США (К. Ван Дейк, Майкл і Діана Джосельсони, Е. Віртсхафтер, Ф. Кеган, Г. Маркер, Б. Меннінг) виявляють зацікавлення кріпосницькою армією Росії.

Проведений історіографічний аналіз значної кількості наукових праць дозволяє переконатися в існуванні низки актуальних напрямків, що є підставою для створення наукових концепцій і шкіл. Однак, до сьогодні в науковій думці практично не знайшов відображення суто мілітарний аспект минулого Правобережної України як об'єкта інкорпорації, що й згенерувало аналіз цієї проблеми.

У підрозділі 1.2 „Джерельна база роботи” охарактеризовано неопубліковані архівні матеріали, опубліковані документи, нормативно-правові акти, статистичні збірники, періодичні видання, мемуарна література тощо. Автором опрацьовано 693 справи, які зберігаються в 115 фондах центральних і місцевих архівосховищ України, а також Республіки Молдова та Російської Федерації.

Використані в роботі джерела, залежно від походження, змісту і значущості інформації, умовно поділено на декілька груп: законодавчі акти Російської імперії; статистичні збірники; актові та довідкові документи; друковані джерела; публікації періодичних видань газетного та журнального типу. Виділено документи особистого походження: спогади губернаторів, командирів військових підрозділів, мемуари та щоденники офіцерів, солдатів, громадських та церковних діячів, краєзнавців; довідкові матеріали в енциклопедіях, довідниках, оглядах.

До групи законодавчих актів належать збірки законів: I і II зібрання „Повного зібрання законів Російської Імперії” (ПЗЗРІ) з 1792 до 1865 рр., „Збірка узаконень та розпоряджень уряду”, що стали джерельною базою для укладання мілітарного „Зводу Військових Постанов” (ЗВП) – основної нормативно-правової збірки військового законодавства Російської імперії, яким армія керувалася у повсякденній діяльності.

Комплексна тема російської військової присутності в Правобережній Україні зумовила звернення до документів архівних фондів України, Молдови і Росії. Перша група складається з фондів архівів вищих державних органів влади та канцелярій осіб імператорської родини. З Російського державного історичного архіву (РДІА, м. Санкт-Петербург) використано матеріали фондів 1286 „Департамент поліції виконавчої Міністерства внутрішніх справ” та 1329 „Іменні укази та височайші повеління Сенату”, з Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА, м. Москва) – фонди 1 та 29 „Канцелярія Військового міністерства”, ф. 26 „Воєнно-похідна канцелярія Й.І.В.”, ф. 38 „Департамент Генерального штабу”, ф. 406 „Височайші справжні накази і циркуляри”, з Російського державного архіву давніх актів (РДАДА, м. Москва) – ф. 1, розряд I, опис 2: „Пакети з печаткою віце-канцлера графа К. В. Несельроде”, ф. 10, розряд X „Кабінет Катерини II і його продовження”, ф. 16, розряд XVI „Внутрішнє управління”, ф. 168 „Зносини російських государів з урядовими місцями і посадовими особами”, ф. 204 „Кабінет Павла I”, фонд 248 „Сенат і його установи” (Об’єднаний фонд), оп. 29 „Малоросійська експедиція Сенату”.

Другу групу джерел складають документи губернського рівня. Частину матеріалів використано з Центрального державного історичного архіву України (м. Київ): ф. 442 „Канцелярія київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора” та ф. 533 „Київський військовий губернатор”. Доповненням до них стали справи з Держархіву Київської обл. – ф. 1 „Київське губернське правління”, ф. 2 „Канцелярія Київського цивільного губернатора”; Держархіву міста Києва, ф. 1 „Київський міський магістрат”, колишнього Кам’янець-Подільського державного міського архіву, ф. 227

„Подільське губернське правління” і ф. 228 „Канцелярія Подільського губернатора”, Держархіву Житомирської обл., ф. 67 „Волинське губернське правління”, ф. 118 „Волинська казенна палата”. Залучено також джерела з фондів Національного архіву Республіки Молдова (НАРМ, м. Кишинів): ф. 1 „Сенатори і головуючі у Диванах Молдови і Волощини”, ф. 2 „Канцелярія Бессарабського обласного цивільного губернатора”, ф. 5 „Бессарабський обласний уряд”.

Чималий масив документів повітових органів влади, силових структур та дворянського врядування (циркуляри, накази, розпорядження, листування з військовими частинами, обігова документація, протоколи засідань повітових судів та ін.) виявлено у фондах державних архівів Вінницької обл. – ф. Д-200 (Вінницький повітовий предводитель дворянства), ф. Д-391 (Вінницький міський магістрат), ф. Д-222 (Літинський повітовий суд), ф. Д-473 (Брацлавський повітовий суд), ф. Д-533 (Бершадський нижній земський суд), ф. Д-675 (Тульчинський нижній земський суд), ф. Д-546. (Липовецький нижній земський суд); Хмельницької обл. – ф. 114 (Кам’янецька квартирна комісія), ф. 122 (Кам’янецький повітовий предводитель дворянства), ф. 123 (Подільський губернський предводитель дворянства), ф. 292 (Кам’янець-Подільське міське поліцейське управління), ф. 500 (Кам’янецький повітовий комітет з урегулювання натуральних повинностей); Житомирської обл. – ф. 9. (Новоград-Волинський міський магістрат), ф. 16 (Волинський головний суд), ф. 324 (Волинський губернський магістрат), ф. 325 (Волинська верхня розправа), ф. 332 (Волинський губернський предводитель дворянства), ф. 715 (Радомисльський городовий магістрат); Рівненської обл. – ф. 22 (Острозький повітовий суд), ф. 370 (Дубнівський повітовий суд), ф. 384 (Рівненський повітовий суд), ф. 379 (Рівненський повітовий справник), ф. 380 (Рівненське повітове поліцейське управління); Волинської обл. – ф. 229 (Ковельський міський магістрат), ф. 368 (Володимир-Волинський міський магістрат), ф. 485 (Луцький міський магістрат), ф. 361 (Луцький повітовий земський суд), ф. 363 (Ковельський повітовий земський суд); Черкаської обл. – ф. 8 (Об’єднаний фонд. Черкаська міська дума і підпорядкована їй управа), ф. 86 (Черкаська міська квартирна комісія), ф. 90 (Черкаський міський магістрат), ф. 834 (Звенигородський городовий магістрат), ф. 768 (Черкаський і Чигиринський повітовий земський суд), ф. 772 (Черкаська і Чигиринська нижня розправа), ф. 1 (Черкаське повітове поліцейське управління), ф. 907 (Канівське повітове поліцейське управління).

Третій блок масиву опрацьованих фондів склали збірки службових документів вищого командного складу російської армії та чиновництва. З РДВІА залучено ф. 41 „Салтиков М. І.”, ф. 43 „Суворови: О. В., Арк. О., К. Арк.”, ф. 44 „Румянцев П. А.”, ф. 49 „Ертель Ф. Ф.”, ф. 103 „Барклай де Толлі М. Б.”; з РДАДА – ф. 193 „Князь П. О. Зубов”, ф. 1261 „Кн. гр. Воронцови”, ф. 1263. „Князі Голіцини”, ф. 1453 „Самойлови, графи”.

До наступної групи належать фонди окремих армій російських збройних сил, що перебували на території Правобережної України протягом досліджуваного періоду. Базисом є одне з найбільших фондів зібрань РДВІА

– ф. 846 „Военно-учений архів. Колекція”, його доповнюють ф. 14209 „Головний штаб Молдавської (Дунайської) армії”, ф. 14013 „Военно-похідна канцелярія головнокомандувача Діючої армії генерал-фельдмаршала Паскевича”, ф. 14014 „Головний штаб 1-ї (Діючої) армії”, ф. 14414 „Головний штаб 1-ї Армії”; з РДАДА використано ф. 20, розряд XX „Справи військові” та ф. 21, розряд XXI „Справи морського відомства”. Участь у військових конфліктах частин і з’єднань, що дислокувалися в регіоні, доповняють матеріали фондів РДВІА, ф. 474 „Вітчизняна війна 1812 року і закордонні походи російської армії” та ф. 481 „Східна (Кримська) війна”, що містять документи періоду цих збройних конфліктів. Відомості про матеріальне забезпечення, постачання необхідними ресурсами і матеріалами знайдено у ф. 349 „Головне військово-технічне управління” та ф. 396 „Комісаріатський департамент”.

Надзвичайно корисними стали історико-статистичні й етнографічні описи губерній Правобережної України, де є багато цінної інформації з історії краю, кліматичних та ландшафтних умов, стану сільського господарства і населених пунктів, демографії. Використано результати досліджень, підготовлених свого часу офіцерами Генерального штабу російської армії, як-от: военно-статистичні огляди кожної з трьох губерній та Бессарабської області.

З метою більш точного з’ясування низки кількісних показників у дослідженні становища російських імперських збройних сил використано історичні огляди, хроніки імператорської армії, аналітичні видання, а також офіційні статистичні та щорічні збірники Державної Ради, Військового міністерства та його департаментів, Генерального штабу, Міністерства внутрішніх справ, тематичні звіти царям про загальний стан окремих родів військ на певних етапах їхнього існування, збірки маніфестів, грамот, указів, рескриптів, наказів військам. У них міститься багатогранна інформація про зміни військової організації в окремих районах дислокації, склад корпусів, дивізій і полків, їхня коротка історія, арифметичні підрахунки.

Не менш важливими є офіційні друковані джерела. Губернський рівень представляють „Київські губернські відомості”, „Подільські губернські відомості”, „Волинські губернські відомості”, а також „Київські єпархіальні відомості”, „Подільські єпархіальні відомості” і „Волинські єпархіальні відомості”. В них знайдено укази, накази й розпорядження військового командування, губернаторів та Синоду. Тут часто друкувалися оголошення про торги й аукціони на постачання продовольства, фуражу і промислових виробів; про розшук відпускних офіцерів, загублені відпускні білети і нагороди, украдені речі в нижніх чинів. Іншою категорією друкованих джерел стали періодичні часописи загальноросійського масштабу. У роботі використано матеріали з таких видань військового спрямування, як „Руський інвалід”, „Военний збірник”, „Военний журнал”, „Військово-історичний вісник”, „Военно-історичний журнал”, „Цейхгауз”. З-поміж тогочасних видань суспільно-політичного, історичного, культурно-освітнього характеру прислужилися журнали „Історичний вісник”, „Вітчизняні записки”, „Руський Архів”, „Руська старовина”, „Київська старовина”.

Невід'ємною частиною комплексу джерельної бази дослідження стала епістолярна та мемуарна література. Увесь масив представлений досить різноманітними жанрами, як-от: спогадами, похідними нотатками, листами, записаними розповідями, літературними творами, матеріалами з сімейних архівів. Це насамперед мемуарна література таких відомих російських воєначальників, як генерал-фельдмаршали І. Паскевич та Д. Мілютин, шеф жандармів та начальник III відділення Канцелярії й.і.в. О. Бенкендорф, міністр закордонних справ Австрії К. фон Меттерніх. Використано спогади низки генералів про події та баталії кінця XVIII – початку XIX ст. Серед них Л. Енгельгардт, Е. Комаровський, С. Мосолов, В. Політковський, Е. Чапліц, полковник А. Карпов. Суттєвим доповненням виявилися спогади учасників Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. та січневого польського патріотичного повстання 1862–1863 рр. Генерали Н. Мілошевич, Б. Познанський, М. Ушаков, та Б. Чічерін вказували на технічну відсталість російської армії, зловживання інтендантства, непрофесійність вищого командування.

Офіцерський корпус представлений мемуарами штаб-офіцерів П. Алабіна, Й. Дубецького, М. Ліхутіна, М. Лук'яновича, Д. Сонцова. Не менш цінними є згадки молодих офіцерів, які тільки починали свою службу: І. Варун-Секрета, М. Загряжського, В. Крестовського, А. Рудиковського, О. Евальда. Вони описують армійські будні, монотонну гарнізонну службу, взаємовідносини та поведінку солдат. Цікаву категорію мемуарної літератури складають спогади простих солдат-ветеранів І. Меньшого та П. Назарова, а письменник Ф. Булгарін описав зустріч з солдатом, який після відставки прямував у рідні краї.

Використано матеріали з сімейних архівів цивільних осіб. Буремні події 1812 р. відображено в листах і нотатках С. Глінки, О. Левицького, І. Опітова, В. Шабліовського. Перебіг польського повстання 1830–1831 рр. та стан суспільства в Правобережній Україні у 20–40-х рр. знаходимо в спогадах представників духовенства, протоієрея Ю. Лотоцького та архієрея Н. Лєскова, де відображено їхні стосунки з військовими, спостереження за життям простих мешканців краю, загальна атмосфера в суспільстві.

Широко застосовано науково-довідкові видання, у яких знайдено різноманітні відомості про історію російської імперської армії, її окремих частин і з'єднань, представників вищого генералітету та чиновництва імперії, походження військових термінів. Залучено спеціалізовані військові енциклопедичні словники, видані в Російській імперії в середині XIX – на початку XX ст. за редакцією К. Величка, Г. Леєра, В. Новицького; довідкові словники із загальних галузей знань за редакцією К. Арсен'єва, П. Мілюкова, Ф. Петрушевського та С. Южакова. Радянські військові довідники представлені виданнями за редакцією Р. Ейдемана та Н. Огаркова.

З-поміж українських радянських енциклопедичних видань використано „Історію міст і сіл Української РСР”, „Радянську енциклопедію історії України” та „Малий словник історії України”. У філологічних тонкощах прислужився „Словник української мови” за редакцією І. Білодіда. „Енциклопедія історії України” за редакцією В. Смолія дозволила суттєво інтенсифікувати залучення

наукової інформації до тексту роботи з урахуванням новітніх прогресивних методологічних підходів. Одне з перших в Україні енциклопедичних видань, присвячене воєнній історії нашого народу, – це „Історія війн і збройних конфліктів в Україні: Енциклопедичний довідник” за редакцією О. Гуржія.

Залучення цілого комплексу джерел (693 позиції) створило достатнє підґрунтя для реалізації поставлених у дисертації дослідницьких завдань.

Теоретичний базис, принципи наукового пошуку та методологічний інструментарій для опрацювання теми окреслено в підрозділі 1.3 – „*Теоретико-методологічні засади дослідження*”. Розкриття багатовекторних військових, економічних, політичних та соціальних явищ, які мали місце в Правобережжі в досліджуваній період, здійснено з дотриманням основних методологічних засад, що ґрунтуються на загальних положеннях теорії пізнання дійсності із застосуванням базових *принципів*, серед яких домінують принципи історичної достовірності, об’єктивного подання фактичного матеріалу та системного аналізу.

Наукові принципи втілюються через низку *методів*, перелік яких зумовлений метою, завданнями, джерельною базою й чинною методологічною основою соціально-гуманітарного пізнання. Використано три групи методів: загальнофілософські, загальнонаукові та спеціально-наукові.

До першої групи належить метод діалектичного вивчення історичного процесу, що уможливорює розгляд визначеної проблематики в динаміці й суперечностях. Друга група містить методи аналізу та синтезу; індукції й дедукції; метод узагальнення та систематизації.

Третя група містить широкий інструментарій для розуміння методу як основи практичного історичного пізнання, що поєднує світоглядні, теоретичні знання й конкретні способи дослідження соціальних явищ. Серед них: проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, хронологічний, просторово-порівняльний, ретроспективний. Водночас, чималий масив матеріалів потребує належної ґрунтовної й комплексної оцінки через його осмислення, що неможливе без упровадження нових наукових критеріїв та методів порівняння й аналізу із тогочасним значенням, розумінням і сприйняттям суспільством фактів та подій.

Методологічні засади роботи мають очевидний міждисциплінарний складник завдяки теоретичним напрацюванням фахівців з історії, політології та соціології. Базисними методами дослідження стали: узагальнення і систематизація; структурно-системний, проблемно-хронологічний, просторово-порівняльний, історико-типологічний, біографічний та історико-генетичний. Крім того – ретроспективний, структурно-функціональний і статистично-аналітичний. Використання вищезгаданого інструментарію допомогло не лише отримати історичну інформацію про окремі події, явища і факти, а й зрозуміти загальний хід військових, політичних та соціальних зрушень у Правобережній Україні як складовій частині Російської імперії протягом 1792–1865 рр.

У другому розділі „**Російська армія у Правобережжі в 1792–1865 рр.**” проаналізовано військово-стратегічне розташування збройних сил у регіоні за

адміністративно-територіальним принципом, уточнено їх кількість та основні тактичні завдання і функції.

У підрозділі 2.1 *„Стратегічне розгортання російських військ на Київщині”* доведено, що Київщина наприкінці XVIII ст. становила важливий плацдарм для подальшої анексії території Правобережної України через другий і третій поділи Речі Посполитої; на початку XIX ст. вона стала полем для формування великих армійських з'єднань і майже одночасно районом зосередження корпусних і армійських резервів (2-й, 3-й, 5-й піхотні корпуси 1-ї Армії), які за потреби можна було швидко спрямувати в західному чи південному напрямках до державних кордонів; протягом 1820–50-х рр. місто Київ, маючи сучасну і міцну фортецю з Арсеналом, великими запасами зброї й продовольства та постійною регіональною адміністрацією Київського генерал-губернаторства (що могла виконувати функції регіонального військового командування) набуло статусу стратегічного військового центру з постійною високою концентрацією військовослужбовців. Зосереджені в губернії військові частини всіх родів військ протягом першої половини століття брали участь у військових конфліктах переважно як тактичні резерви армій та відігравали роль „другого стратегічного ешелону” із завданням оборони краю і недопущення ворога у глиб імперії.

У підрозділі 2.2 *„Тактичне розташування частин російської армії на Поділлі та їхнє значення”* констатовано, що з початку XIX ст. Поділля разом з Бессарабською областю стало важливим майданчиком концентрації великих армійських з'єднань; формування окремих інспекцій, а пізніше армій, що відповідно й мали назви Дністровської, Молдавської, Дунайської та 2-ї Армії, свідчило про постійні наміри російського самодержавства до військової агресії в південному напрямку з кінцевою стратегічною метою знищення Оттоманської Порти і захоплення її територій та остаточного підкорення Придунайських князівств; спільний кордон з Австрійською імперією давав перспективу широких наступальних дій російських військ на Балкани через Галичину, Буковину і Трансильванію; прикордонний статус Подільської губернії передбачав широке використання військ для його охорони й контролю (війська 3-го, 4-го, частково 6-го і 7-го піхотних корпусів); дещо морально застарілі, але міцні фортеці Кам'янець-Подільського, Хотина та Бендер слугували зручними базами зберігання запасів і спорядження; аграрна спеціалізація губернії могла забезпечити війська необхідною кількістю продовольства й фуражу, чимала кількість населення стала джерелом поповнення армійських полків, а губернський і повітові центри разом із великими сільськогосподарськими угіддями давали можливість квартирування з'єднань піхоти і кавалерії; на випадок можливих оборонних дій, як це було під час Східної (Кримської) війни, через кількісний брак військ придатними природними рубежами ставали річки Прут, Збруч та Дністер, а їхні скелясті й гористі ліві береги були серйозною перешкодою для ворожих військ.

Історія російської мілітаризації Волині розкрита в підрозділі 2.3 *„Присутність російських військ на Волині: основні функції й завдання”*. Відзначено, що Катерина II, зважаючи на військово-стратегічні та політичні

міркування та враховуючи тісні історичні, етнічні й соціальні зв'язки місцевого населення, в адміністративно-територіальному питанні приєднала її до Київщини і Поділля, а не до Білорусі чи Польщі, що на сторіччя вперед визначило подальший розвиток краю; з початком вторгнення наполеонівської армії та польського повстання 1830–1831 рр. Волинська губернія перетворилася на важливий оборонний рубіж стримування наступу із заходу на Житомир і Київ; за умови належної кількості військ (2-й, частково 4-й і 5-й піхотні корпуси), поступової розбудови інфраструктури населених пунктів, приросту населення та завдяки річкам та лісовим масивам, край у тактичному плані перетворювався на зручну територію здатну зупинити зовнішнього ворога та придушити внутрішні військово-політичні заколоти; з числа трьох південно-західних губерній за своїм географічним розташуванням Волинь найближче знаходилася біля постійного епіцентру напруги в західній частині Російської імперії – Царства Польського; протягом 1830–50-х рр. XIX ст. вона стала тиловим опорним пунктом для чималого військового контингенту, розташованого в Польщі під назвою Діючої армії; тривалий час територія губернії використовувалася як ротаційна зона для полків цієї армії та база забезпечення продовольчими і людськими ресурсами; в економічному плані край мав невисокий рівень розвитку сільського господарства, однак водночас був невичерпним джерелом якісної деревини для потреб армії і флоту.

Третій розділ „**Державні органи управління у виконанні політичних завдань військового будівництва в регіоні**“ присвячено відтворенню мілітарного характеру становлення та функціонування адміністративно-управлінських органів влади в контексті вирішення питань всебічного забезпечення російської військової присутності в регіоні.

У підрозділі 3.1 „*Створення апарату військово-адміністративного управління губернського рівня*” зазначено, що з початку анексії Правобережжя України Російською імперією передбачалася тотальна мілітаризація адміністративної системи регіонального й губернського рівнів, і армія була єдиним державним інститутом, здатним стати опорою й провідником імперських інтересів у регіоні; саме її представники впродовж першого десятиріччя після анексії посідали всі адміністративні посади та мали широкі владні повноваження, за їхніми вказівками військові підрозділи використовувалися як поліційні, прикордонні та охоронні сили; діяльність нових господарів передбачала контроль за всіма сферами соціального й економічного життя, підтримання внутрішньої стабільності та інкорпорацію українського суспільства до російського імперського простору.

Обґрунтовано, що в кадровій політиці щодо призначення губернаторів російські царі керувалися винятково мілітарними міркуваннями, а силові методи стали базовими засадами імперського регіонального управління; формування системи контролю за мешканцями краю з боку військових губернаторів та їхніх канцелярій мали всі ознаки авторитарного режиму; спроби вдосконалення адміністративно-територіального устрою на початку XIX ст. шляхом упровадження таких надгубернських конгломератів, як Подільсько-Бессарабський і Польсько-Волинський, під прямим постійним

управлінням військових, свідчили про плани цілеспрямованого посилення змісту російської військової присутності; домінування в розподілі владних повноважень і функцій військового губернатора над цивільним стали головною ознакою природи бюрократичного апарату того часу.

У підрозділі 3.2 „*Практична підтримка військової присутності повітовою владою та місцевим врядуванням*” констатовано, що створений у регіоні повітовий управлінсько-бюрократичний апарат ніс основний тягар забезпечення російської військової присутності в Правобережній Україні шляхом здійснення винятково виконавчих функцій; повітові органи державної влади (суди і поліція) та дворянське самоврядування з моменту анексії краю майже одразу ж опинилися під постійним жорстким адміністративно-мілітарним контролем губернської влади. Саме на них російське самодержавство свідомо спрямувало відповідальність за належне, оперативне забезпечення підрозділів російських військ усім необхідним у містах і містечках; недоліки в роботі, брак досвіду чиновників і саботаж усувалися шляхом цілеспрямованої мілітаризації кадрового складу представниками офіцерського корпусу армії, які з власного досвіду знали потреби військових, знаходили спільну мову з командирами щодо конфліктних питань і ставали цементувальним фактором у зміцненні домінування росіян у силових підрозділах повітових установ (поліція, суди); широке залучення солдат і офіцерів до всіх сфер цивільного життя та органів влади під контролем губернських чиновників мало на меті їхнє використання як носіїв імперського впливу на місцях.

У підрозділі 3.3 „*Діяльність губернських квартирних комісій із забезпечення регулярних військ*” з'ясовано, що квартирні комісії стали тими органами на місцях, на які російським самодержавством були покладені функції забезпечення військових житловим фондом і господарськими приміщеннями; підкреслено, що влада свідомо переклала на плечі дворянства і міщан регіону обов'язки соціального регулювання відносин у царині його використання між жителями краю та представниками армії. Російське самодержавство мотивувало цей підхід тим, що такі питання на місцях розв'язуються швидше й ефективніше, а, передавши під контроль комісій фінансові розрахунки й податки, губернська влада створила ілюзію самостійності, частково самоусунувшись від контролю за коштами із земських зборів. Позитивом у факті існуванні подібних установ став набутий за десятиріччя першої половини XIX ст. досвід, що став у пригоді з початком Міської реформи 1870 р.

У четвертому розділі „**Вплив дислокації російської армії на економічні та соціальні трансформації у Правобережній Україні**” висвітлено нові економічні процеси і соціальні перетворення як закономірний наслідок впливу російської військової присутності, розглянуто проблематику розташування та забезпечення підрозділів збройних сил, а в підсумку – зародження і розвиток військового прошарку в соціальній стратифікації краю.

У підрозділі 4.1 „*Проблеми розташування та розбудови військової інфраструктури*” вивчено засади квартирування частин російської армії в

містах і населених пунктах Правобережжя у вигляді постою, що на довгі роки ліг тягарем на плечі місцевого населення, ставши елементом колоніальної внутрішньої політики російського самодержавства. Створення інфраструктури для війська з самого початку не входило до стратегічних планів самодержавства, фрагментарне будівництво здійснювалася в губернських містах значно повільніше, ніж це було потрібно, і далеко не в тих масштабах; широке використання всіх придатних будівель під потреби військових гальмувало розвиток промислового і сільськогосподарського виробництва, призводило до занепаду окремих поміщицьких маєтків, перешкоджало здійсненню хліборобського циклу; у соціально-побутовому плані – перебування військовослужбовців у помешканнях створювало численні незручності та додаткові фінансово-матеріальні витрати для їхніх господарів, руйнувало усталений сімейний побут і часто сприймалося господарями різко негативно.

Умотивовано, що протягом досліджуваного періоду проблема повного житлового відокремлення військ від місцевої спільноти так і не була вирішена через небажання самодержавства здійснювати великі капіталовкладення в будівництво споруд воєнного призначення. Ставка була зроблена на військовий постій у цивільного населення, що є свідченням окупаційного характеру перебування російських збройних сил.

У підрозділі 4.2 *„Становлення та діяльність мілітарної системи логістики для армійських частин”* підкреслено, що система логістики, тобто забезпечення і транспортування матеріальних і продовольчих вантажів для російських регулярних військ на території Правобережної України, пройшла тривалий шлях становлення та поступової еволюції від початкових і простих до досить складних багатоступеневих форм. Охарактеризовано ступінь її успішності, одним з елементів якої стали комерційні торги та аукціони, що потрапили в пряму залежність від зовнішньо- і внутрішньополітичних факторів і реалій; колонізатори, поставши перед фактом тотального польського землеволодіння і небажанням шляхти продавати агропродукцію армії, були змушені шукати нові можливості. Це, у свою чергу, призвело до поступової домінації купецтва в забезпеченні військ. Водночас правила й умови купівлі-продажу на торгах чи безпосередньо у виробника встановлювалися в межах законодавчого поля Російської імперії й дбали насамперед про інтереси держави, а не місцевих товаровиробників; недосконалість правового поля і слабкий контроль вищого начальства сформували ідеальні умови для поширення хабарництва і крадіжок, створення корупційних схем інтендантським чиновництвом.

У підрозділі 4.3 *„Утворення російського військового прошарку в соціальній структурі”* виявлено, що примусові постої та регулярні закупівлі стали підґрунтям для створення самодержавством запасних і резервних військ з безтерміново відпускних солдат, що протягом 1820–50-х рр. дозволяло підтримувати армію в бойовій готовності та зберігати необхідну кількість; відставні солдати, офіцери та тимчасово звільнені військовослужбовці з волі Миколи I стали предтечею виникнення на теренах Правобережжя нового соціального прошарку, що став інструментом колоніальної політики

самодержавства. Наголошено, що, крім самого факту військової присутності, влада намагалася якнайглибше проникнути в стале соціальне середовище з метою зміни ментальності, гальмування процесу визначення національної ідентичної та знищення й руйнації українського й польського патріотичного елементу. Водночас із використанням економічних і політичних важелів створений суто проросійський військовий прошарок поступово ставав дієвим засобом інкорпораційної політики, послідовно й цілеспрямовано насаджуючи імперські цінності, російський спосіб життя та світогляд серед мешканців.

У п'ятому розділі **„Мілітарна девіація та її вплив на населення регіону”** висвітлено практику використання владою армійських частин у боротьбі з соціально-політичними виступами, вплив військовослужбовців на криміногенну ситуацію в краї та ставлення місцевого населення до дезертирів.

У підрозділі 5.1 *„Армія як інструмент придушення соціальних, економічних та політичних виступів”* зауважено, що сам факт російської військової присутності в Правобережній Україні, як і в Царстві Польському, передбачав не тільки можливість участі військ у зовнішніх збройних конфліктах, а й вірогідне їхнє використання для придушення виступів на вказаних теренах. Насильницьке втручання в соціальне середовище краю і, як наслідок, утворення на початку XIX ст. великого соціального трикутника: українське селянство – польські землевласники – російська влада – призвели до змін у соціальній структурі суспільства, а українське селянство та частина мешканців міст і містечок стали об'єктами жорсткої експлуатації з боку панівних верств за підтримки російської армії; збройні сили, на багнетах яких трималася влада, зуміли зберегти політичний контроль царизму над регіоном та упокорювати місцеве населення; щоб підтримувати військо в необхідному окупаційному тонусі, серед військовослужбовців свідомо культивувалося вороже ставлення до непокірних мешканців, насаджувалося переконання в непорушності імперських цінностей.

У підрозділі 5.2 *„Кримінальні злочини військовослужбовців: причини і наслідки”* показано, що причини порушення соціальних норм і законодавства військовослужбовцями на соціально-побутовому рівні пов'язані з частковою чи повною адаптацією солдат у соціумі з наступними пошуками шляхів покращення свого матеріального становища, утвердження особистого статусу та намагання сформувати звичне людське оточення й побутовий порядок, а потім облаштувати навколишні реалії як звичні й подібні до військової служби; шляхи досягнення цих цілей асоціювалися винятково із застосуванням грубої сили, фізичного і морального впливу на місцевих мешканців, що провокувало скоєння кримінальних злочинів; поступово з'явилася категорія військовослужбовців, які не бажали адаптуватися і терпіти жорстокі порядки кріпосницької армії, а втечею та подальшим „робінгудством” намагалися протидіяти державній системі. Такі трансформації влада почала розглядати як потенційну політичну небезпеку і підготовку до масових заворушень.

У підрозділі 5.3 *„Дезертири російської армії у соціальному середовищі краю”* простежено, що протягом кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст. російська влада змушена була боротися з дезертирством як соціально-політичним явищем в

армії та суспільстві, застосовуючи репресивні методи й засоби; система побудови й облаштування збройних сил вищими ешелонами влади передбачала широкий арсенал методів примусу та залякування в комплексі з насадженням у суспільній свідомості населення і армії тези нікчемності простої людини, її неповноцінності, а відповідно сліпого служіння державній машині. Наголошено, що нестерпні умови служби в кріпосницькій армії імперії, іноді схожі до умов життя у в'язниці або на каторзі, висока смертність серед військовослужбовців ставали головною причиною виникнення й поширення дезертирства, переважно серед рекрутів і молодих солдатів; з часом у військах з'явився цілий прошарок „пропавших дезертирів”, що свідчило про укорінення цього явища і неспроможності військового командування з ним упоратися; дезертири опинилися на самому дні соціальної структури суспільства і могли розраховувати на допомогу та співчуття, з одного боку, і водночас, нерідко ставали живим товаром, що продавався і купувався та часто використовувався як безкоштовна робоча сила – з іншого; намагаючись позбавити солдат-втікачів соціальної підтримки, влада залякувала населення штрафами і репресіями та обіцяла грошові винагороди за впіймання втікачів.

У **висновках** викладено підсумки дослідження й узагальнення теоретичного та практичного характеру.

- Українські історики, після десятиріч царської й радянської цензури, з початком 90-х рр. ХХ ст. отримали можливість вільно й об'єктивно досліджувати широке коло питань минулого України. Одним з об'єктів наукової уваги стала й Правобережна Україна з цілою низкою різноманітних „білих плям”. Факт перебування російських збройних сил завжди проглядався в дослідженнях з політичних, економічних та соціальних питань, але постійно перебував на другому плані. Окремих праць, присвячених такій проблематиці, було небагато і вони мали фрагментарний характер.

Сучасні російські дослідники не вважають за потрібне відмовлятися від імперсько-радянських, часто сфальшованих стереотипів періоду панування Російської імперії, а військову тематику розглядають винятково через мілітарну призму. Вважають анексію краю та встановлення влади Романових історичною аксіомою, натхненно виправдовують загарбницьку політику Катерини II, не помічають відмінностей між Правобережжям і великоросійськими губерніями, нерідко використовують вибірковість у роботі з фактажем, залишаючи поза увагою економічні й соціальні проблеми, примушують до висновків щодо статусу цієї території як звичайної окраїни та сировинного додатку, без якого імперія могла б обійтися.

Польська історіографія зосереджується переважно на участі поляків у наполеонівських війнах і двох патріотичних повстаннях, для придушення яких царизм використовував регулярну армію, вводив на територіях Царства Польського і Правобережної України військовий стан, а шляхта зазнавала переслідувань. Основною причиною поразок та намагань звільнитися з-під російського ярма польські дослідники вважають потужний військовий контингент, що стояв на сторожі імперських інтересів.

- Використання різноманітної наукової й популярної літератури та документальних джерел забезпечило успішне вирішення наукових завдань дослідження. Репрезентативним базисом слугує чимала кількість друкованих і архівних матеріалів, уперше введених до наукового обігу, а їхнє змістове наповнення дало можливість окреслити історично обґрунтовану періодизацію становлення та розвитку російської військової присутності; дослідити дислокацію, структуру та механізми функціонування військових підрозділів та з'єднань, визначити обсяг повноважень представників військового командування, показати роль та значення збройних сил як репресивного механізму та рушія колонізаторської політики Російської імперії в краї; з'ясувати ступінь впливу армії на соціально-економічні та політичні процеси.

- Важливі політичні зрушення в Європі наприкінці XVIII ст. засвідчили початок нового етапу стратегічного суперництва між імперіями, яке передбачало захоплення нових територій за рахунок країн-сусідів. Поділи колись досить потужної східноєвропейської держави Речі Посполитої та приєднання такого великого регіону, як Правобережна Україна, до складу Російської імперії призвело до змін державних кордонів, створення нових адміністративно-територіальних одиниць та стало початком поступових трансформацій у соціальних реаліях мільйонів людей.

- Під час участі російської армії у військових конфліктах з сусідніми державами протягом другої половини XVIII ст. вони періодично отримували короткотривалі перепочинки і базувалися на певній території, де відбувалися переформування, створення нових частин, налагодження джерел постачання людей і ресурсів. Усе це вдосталь мали землі Київської губернії, яку російське самодержавство поступово почало трансформувати у велику військову базу. Протягом першої половини XIX ст. тривав процес створення сталої мілітарної інфраструктури управління й системи продовольчого та матеріального забезпечення. Місто Київ, яке набуло статусу регіонального центру визначеної території, стало великим та важливим стратегічним військовим об'єктом, а Києво-Печерська фортеця – оплотом та опорним пунктом для подальшої військової експансії на українських землях, місцем перебування представників російської цивільної й військової влади.

Географічне розташування Поділля та його насиченість фортецями і замками ще з епохи Середньовіччя робило цей край важливим опорним пунктом у військовій структурі Польщі, а в другій половині XVII ст. на короткий період – і Оттоманської Порти. Після 1793 р. й отримання нового прикордонного статусу в західному та південному напрямках сусідство потенційно вороже налаштованих держав та вкрай не толерантне ставлення місцевого населення до нової влади спричинило розташування великої кількості російських військ, підштовхувало самодержавство до подальшого закріплення на новоприєднаних територіях та домінування військово-адміністративної форми управління. Специфіка краю у військовому тактичному плані полягала не тільки у виконанні прикордонних функцій частинами регулярних військ та присутності в містах і містечках міцних гарнізонів, а й у

стратегічному значенні кордонів Поділля як основної лінії розташування військ перед слабкою з оборонної точки зору Бессарабською областю.

Волинь протягом другої половини XVIII ст. відігравала важливу роль у стратегічних планах декількох держав і врешті-решт стала об'єктом військово-політичної експансії Російської імперії. У контексті агресивної експансії імперії на захід під назвою „збирання російських земель” регіон був зручним і великим плацдармом для домінування над конкурентоздатними сусідніми державами та посилення гегемонії в політичній царині над суперниками. Незважаючи на зміни пріоритетів та головних векторів зовнішньої політики Російської імперії на західних і південних теренах, у планах військового командування залишалося незмінним бачення краю як території для розташування й утримання армійських полків. Завжди сталим залишалося імперське переконання, що Волинь – це насамперед велике джерело людських та матеріальних ресурсів, яке потрібно максимально використовувати для зміцнення військової потужності держави.

- Заміна владних структур Речі Посполитої і, як наслідок, поступове поширення російської державності в краї з кінця XVIII ст. забезпечувалися винятково військово-адміністративними заходами. Влада намагалася не тільки покращити місцеву управлінську систему Російської імперії шляхом створення нових установ з більш досконалою здатністю їхньої діяльності за умови збереження принципу політичного абсолютизму, а й можливості швидкого пристосування до внутрішніх надзвичайних ситуацій або умов повномасштабної війни з зовнішнім ворогом. Запровадження загальноросійських форм місцевого державного управління на новоприєднаних територіях із самого початку засвідчило часткову недосконалість і невідповідність місцевим умовам. Тому, задля підвищення ефективності виконавчої судової й поліцейської влади, структури місцевої адміністрації були під постійним контролем намісників і військових губернаторів. Створення на прикордонних територіях бюрократичної системи взаємодії губернських управлінських структур з військовими мало на меті підвищення ефективності діяльності всіх місцевих (повітових) органів влади з виконання поставлених перед ними мілітарних завдань і функцій в екстремальних для Російської імперії військово-політичних умовах.

- Раціональне розміщення військ на територіях південно-західних губерній було для російського вищого військового керівництва одним із найважливіших завдань. Відсутність належної мілітарної інфраструктури та велика кількість військовослужбовців у Правобережжі змушували розташовувати війська в усіх населених пунктах і біля них, переклавши ці питання на чиновників губернських і повітових установ. Таким чином, вони були змушені виконувати роль своєрідних регулювальників, намагаючись оптимально завантажити наявний житловий фонд, в ідеалі створюючи максимум комфорту військовим і мінімум незручностей міщанам. Важливим підрозділом губернського управлінського апарату, що опікувався розміщенням військових частин у населених пунктах краю, стали Квартирні комісії.

- Після баталій з Оттоманською Портою та поділів Польщі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Правобережній Україні опинилася чимала кількість регулярних військ. Зважаючи на майже повну відсутність необхідної військової інфраструктури для тривалого перебування (казарми, стайні, склади, приміщення штабів), армія розпочала активно використовувати житловий і господарський фонд місцевого населення. Політика самодержавства в урегулюванні питань належного розміщення та утримання військ передбачала шляхом введення земських повинностей для населення перекласти цей тягар на його плечі. Альтернативним шляхом позбавлення від такого обтяжливого обов'язку, який часто супроводжувався нерівномірним розподілом серед населення та незручністю для військ, було будівництво військової інфраструктури. Однак окупаційно-споживчий характер присутності полків російської регулярної армії на території краю та відсутність перспективного стратегічного бачення розвитку збройних сил у вищих ешелонах влади стали непосильним тягарем для мешканців, що зумовлювало занепад та зuboжіння їх господарств.

- З моменту впровадження російської військово-адміністративної системи управління на анексованих територіях поступово почали зароджуватися паростки нових ринково-торговельних відносин між місцевими сільгоспвиробниками та військовими інтендантськими установами: спочатку через прості договори про купівлю-продаж, а потім – через торги й аукціони, з метою безперебійного постачання всього необхідного армійським підрозділам. Основними суб'єктами таких відносин стали споживачі, регулярні частини російської армії та місцеві війська й команди, виразниками їхніх інтересів – чиновники провіантських і комісаріатських установ та представники місцевої цивільної влади; у ролі постачальників – поміщики, купці й державні селяни. Метою впровадження аукціонного принципу закупівель було створення сталого порядку отримання необхідної кількості продовольчих припасів для армії на підконтрольних територіях; економія державних коштів шляхом створення конкуренції між учасниками, а відповідно, максимального зниження цін; корегування пріоритетних галузей виробництва шляхом стимулювання до збільшення обсягів виробництва.

- З кінця XVIII ст. в російській державі поступово починає формуватися новий прошарок суспільства з яскраво вираженими військовими ознаками, що є принципово іншим соціально-демографічним явищем зі всіма атрибутами і передумовами розвитку в перспективі як окремої касты чи групи мешканців імперії. Держава зробила все для того, щоб військова служба для цього стану стала довічною і спадковою, водночас, для заохочення звільняючи його представників від сплати всіх державних податків і виконання численних повинностей. З урахуванням військових поселенців і кількістю рекрутських наборів за три десятиліття XIX ст. чимала частка припадає на територію Київського генерал-губернаторства, зокрема, на Київську й Подільську губернії. Відставні й відпускні солдати, завдяки своєму авторитету серед селян і міщан, впливали на суспільну свідомість представників бідних станів, до їхньої думки все більше прислухатися на загальних зборах та сільських сходах.

Згідно з офіційною статистикою того часу, відсоток належних до військового стану був досить низьким, але демонстрував тенденцію зростання і зміцнення, що сталося впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

- За весь час олександрівсько-миколаївської кріпосницької історії краю армія виконувала подвійні функції: з одного боку, це був механізм для ведення наступальних загарбницьких війн з метою розширення меж імперії, а з іншого – гарант збереження влади Романових та силовий провідник внутрішньої політики. Кріпосницька політика, спрямована на експлуатацію українського селянства, викликала періодичні стихійні акції невдоволення. Тому, окрім основного призначення, регулярним частинам російської армії нерідко відводилися ще й поліцейські та спеціальні функції. Періодична передислокація полків з усім майном передбачала, крім військових міркувань, їхню присутність у тій чи іншій частині губернії з метою запобігання можливим виступам чи бунтам, на підставі інформації поліційних чи жандармських органів. В окремих випадках вони могли діяти самостійно, з огляду на реалії ситуації та масштаби акцій непокори.

- Кадрова політика рекрутських наборів та поширене дезертирство породжували кримінальну агресію солдат стосовно місцевого населення та їхнього майна. Між солдатами і мешканцями краю, а це були переважно селяни, поступово налагоджуються соціальні й економічні відносини, нерідко негативного характеру. Зважаючи на різний соціальний статус та функції, такі стосунки призводили до того, що часто в ролі злочинців були військовослужбовці, а жертвами – усі версти населення Правобережної України. Державними органами, покликаними протидіяти та карати правопорушників, були військово-судові комісії, які розглядали значну кількість різноманітних справ щодо скоєних військовослужбовцями злочинів. Основними видами були посягання, пов'язані з насильницьким привласненням майна (пограбування та розбійні напади), замах на життя і здоров'я особи (вбивства та нанесення тілесних ушкоджень) та крадіжки.

- Утеча військовослужбовців із полків стала наслідком кріпосницького змісту російських збройних сил протягом кінця XVIII – середини 60-х рр. XIX ст. Представники влади вважали, що боротися з цим явищем потрібно тільки силовими й репресивними методами та засобами. Тяжкі умови служби в миколаївській армії, іноді схожі до умов перебування у в'язниці або на каторзі, висока смертність серед військовослужбовців ставали головною причиною виникнення й поширення дезертирства, переважно серед рекрутів і молодих солдатів. Дезертири опинилися на самому дні соціальної структури суспільства, і могли розраховувати на допомогу та співчуття, з одного боку, і водночас нерідко ставали живим товаром, що продавався, купувався та часто використовувався як безкоштовна робоча сила – з іншого; намагаючись позбавити їх соціальної підтримки, влада залякувала населення штрафами й репресіями, обіцяла грошові винагороди за піймання та повернення до війська. Свідченням колоніальної природи російської державності став примус місцевих (повітових і станових) органів виконавчої влади, поліції й судів посилено розшукувати дезертирів, а в разі затримання – виносити жорстокі вироки й

піддавати тілесним покаранням. Законодавчо була створена і поширена система грошових винагород за вилучення військових. Створено кругову поруку в різних прошарках суспільства та заохочення до доносів.

Проблематика російської військової присутності в Правобережній Україні є багатогранною і має чимало векторів подальшого потенційного студювання. В окремому дослідженні неможливо охопити всі явища військового характеру, тому що вони з часом тісно перепліталися з політичними, економічними та соціальними реаліями, але виокремити ті, що були їхніми носіями та визначали загальний стан перебування краю в складі імперії, виявилось цілком реальним науковим завданням. Регулярна армія стояла на сторожі влади, колоніальної за змістом і спрямованої на експлуатацію людських, виробничих і природних ресурсів, частина яких йшла на утримання і забезпечення тих самих військовослужбовців. Беззахисне і безправне населення стало невольним заручником одного з провідних імперських державних інститутів, який паразитував на тілі багатого і квітучого краю, гальмуючи розвиток виробничих сил, змінюючи соціальну структуру та сприяючи асиміляції населення. Мілітарна сутність російського самодержавства в тандемі з агресивними засадами зовнішньої політики періодично, адміністративно-примусовим та насильницьким шляхом втягувала населення до безпосередньої участі та тилового забезпечення в загарбницьких війнах, придушення патріотичних повстань в імперії та за її межами.

Обов'язком теперішньої української влади є уникнення історичного повторення будь-якого російського імперського впливу на теренах України. Створення міцної, боєздатної армії та консолідація суспільства на основі патріотизму стане неподоланим бар'єром у планах сучасного російського керівництва з реанімації Російської імперії та домінування її збройних сил як агресивного фактора для нашої держави.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. *Скрипник А. Ю.* Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.) : монографія / Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.
2. *Кабачинський М. І.* Російська військова потуга як історичний фактор силового тиску на Україну. Рецензія на монографію: Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.): монографія / Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с. // Соціум. Документ. Комунікація: зб. наук. статей / ред. кол.: Коцур В. П. (гол. ред.) та ін. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 2. С. 237–244.
3. *Синявська Л. І.* [Рецензія]. Рецензія на монографію: Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.): монографія / Кам'янець-

Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д.Г., 2016. 612 с. // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія Історичні науки: зб. наук. статей / гол. ред. Черевко О. В. Черкаси, 2017. № 3. С. 146–148.

Статті у фахових виданнях:

1. *Скрипник А. Ю.* Дислокація російських військ на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2012. Вип. XX. С. 229–236.

2. *Скрипник А. Ю.* Виконання військових повинностей селянами Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. Вип. 13. С. 83–85.

3. *Скрипник А. Ю.* Селяни Поділля як об'єкт кримінальних зазіхань з боку російських військовослужбовців у XIX ст. // Питання аграрної історії України і Росії. зб. наук. праць / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. С. 65–71.

4. *Скрипник А. Ю.* Київська губернія як стратегічний район перебування російської армії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2013. Вип. XXII. С. 203–216.

5. *Скрипник А. Ю.* Газета „Подольськія Губернскія Вѣдомости” – джерело інформації військового характеру на Поділлі (з 30-х рр. – до кінця 50-х рр. XIX ст.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки /редкол.: В. С. Степанков (відп. ред) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2013. Вип. 6: На пошану проф. А. Г. Філінюка. С. 501–509.

6. *Скрипник А. Ю.* Російська мілітаризація Київщини у XVIII ст. // Регіональна історія України. зб. наук. статей /гол. ред. В. Смолій; відп. ред. Я. Верменич. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2014. Вип. 8. С. 131–143.

7. *Скрипник А. Ю.* Російські війська на Волині наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: завдання та функції // Військово-науковий вісник. Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Львів: АСВ, 2014. Вип. 22. С. 40–55.

8. *Скрипник А. Ю.* Російська армія у військово-політичних подіях на Волині 20-х–50-х рр. XIX ст. // Волинські історичні записки: зб. наук. праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. Т. 11. С. 77–83.

9. *Скрипник А. Ю.* Становлення і розвиток системи військових торгів і аукціонів на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2014. № 1 (9). С. 23–30.

10. *Скрипник А. Ю.* Діяльність губернських квартирних комісій по забезпеченню розташування регулярних військ у південно-західних губерніях Російської імперії (1800–1860 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки /редкол.:

А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану акад. П. Т. Тронька. С. 278–288.

11. *Скрипник А. Ю.* Місто Київ як військово-адміністративний центр у першій половині XIX ст. // Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX – XXI століть: Шевченкознавчий дискурс / редкол. В. О. Огнев'юк (голова), Л. Л. Хоружа, К. О. Линьов та ін.: наук. ред. А. Л. Зінченко. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. С. 3–10.

12. *Скрипник А. Ю.* Участь населення Правобережної України в транспортуванні військових вантажів російської армії (1793–1860 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ПП. Медобори-2006, 2014. Т. 24: На пошану проф. В. А. Смолія. С. 254–262.

13. *Скрипник А. Ю.* Політика кадрової мілітаризації місцевого управлінського апарату губерній Правобережної України в 20-х – 60-х рр. XIX ст. // Часопис української історії / за ред. А. П. Коцура. Київ: ФОРМ В. М. Гаврищенко, 2015. Вип. 32. С. 38–45.

14. *Скрипник А. Ю.* Офіційна і обігова документація мілітарного змісту та її місце в роботі цивільних установ Київського генерал-губернаторства в 30-х – 50-х рр. XIX ст. // Наукові записки : зб. наук. статей. упор. Л. Л. Макаренко. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. СХХVI (126). С. 229–239.

15. *Скрипник А. Ю.* Шпигунська та диверсійна діяльність наполеонівських агентів у Південно-Західних губерніях Російської імперії (1806–1814 рр.) // Укр. іст. журн. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. Вип. 5 (№ 524). С. 103–112.

16. *Скрипник А. Ю.* Становлення і формування системи управлінської взаємодії адміністрацій південно-західних губерній з військовим командуванням у 1800–1812 рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. Київ: Ін-т історії України, 2015. Вип. XXIV. С. 99–112.

17. *Скрипник А. Ю.* Боротьба з дезертирством у російських військах на Правобережній Україні в середині XIX ст. // Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка. Історичні студії суспільного прогресу / ред. кол. : Курок О. І. (гол.), Гирич Я. М. (заст. гол. ред.), Крижанівський В. М., Чумаченко О. А. (відп. ред.). Глухів: РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2015. Вип. 3. С. 18–27.

18. *Скрипник А. Ю.* Порядок та особливості звільнення офіцерів збройних сил Російської імперії у 30-х–50-х рр. XIX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8. До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 192–200.

19. *Скрипник А. Ю.* Участь населення Правобережної України у розбудові військової інфраструктури та постачанні продовольчих і матеріальних ресурсів до Криму (1799–1855 рр.) // Наш Крим=Our Crimea=Bizim Qirimimiz: зб. ст. / ред. кол. Г. Папакін (голова); за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка. Київ: 2016. Вип. II. С. 76–83.

20. *Скрипник А. Ю.* Законодавча база та джерела дослідження діяльності військово-судових установ на Правобережній Україні в середині XIX ст. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки / упоряд. Кірсенко М. В. Київ: ТОВ ГЛІФ МЕДІА, 2016. Т. 182. С. 24–27.

**Статті у виданнях іноземних держав або України, які
включені до міжнародних наукометричних баз:**

1. *Скрипник А. Ю.* Участь російських військ у поділах Речі Посполитої на Правобережній Україні (1792–1795 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. (зб. вкл. до міжн. наукометричної бази РИНЦ SCIENCE INDEX). Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 1. С. 8–11.

2. *Скрипник А. Ю.* Репрессивные меры российских органов власти в отношении солдат-дезертиров и населения Правобережной Украины в первой половине XIX в. // Ученые записки УО „ВГУ им. П. М. Машерова”: сб. науч. трудов. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2014. Т. 18. С. 82–91.

3. *Скрипник А. Ю.* Особливості квартирування російських військ на території Правобережної України в першій половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. (зб. вкл. до міжн. наукометричної бази РИНЦ SCIENCE INDEX). Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 30–37.

4. *Скрипник А. Ю.* Причины и опыт подчинения административно-территориальных единиц на Правобережной Украине российскому военному командованию в первой половине XIX в. // Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. (East European Scientific Journal), Część 3. # 3. Warszawa, „Aleje Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warszawa: Polska”, 2015. S. 113–118.

5. *Skrypnuk A.* Reasons of the Russian military class formation in the social structure of Right-Bank Ukraine in the first half of the nineteenth century // Evropsky filozoficky a historicky diskurz. Svazek 2; 1. vydání. Praha: Vydavatel Berostav Druzstvo, 2016. P. 32–39.

6. *Скрипник А. Ю.* Фактор военного присутствия Российской империи в Бессарабской области во второй половине XVIII – в начале XIX века. // Scientific-Researches. № 1 / гл. ред. Добронравов В.А. (журнал индексирован: Scientific Indexing Services (SIS), The Global Impact Factor (GIF), КиберЛенинка, Open Academic Journals Index (OAJI). Кишинев: Изд. Scientific-Researches, 2016. С. 3–9.

7. *Скрипник А. Ю.* Политические и социальные предпосылки формирования российского военного сословия на Правобережной Украине в конце XVIII – в начале XIX ст. // Наука в современном мире. Иркутск: 2016. Вып. 4. С. 3–9.

Статті в інших виданнях, матеріали конференцій:

1. *Скрипник А. Ю.* Військовий губернатор Кам'янця-Подільського О. А. Беклешов (1743–1808) // Матеріали XII подільської іст.-краєзн. конф. (22–23 лист. 2007 р.) / за ред. О. М. Завальнюка: Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 1. С. 388–393.
2. *Скрипник А. Ю.* Військовий губернатор Кам'янця-Подільського І. В. Гудович (1741–1820) // Матеріали XIII подільської іст.-краєзн. конф. (18–19 лист. 2010 р.) / 80-річчю І. С. Винокура. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. С. 295–302.
3. *Скрипник А. Ю.* Кам'янець-Подільський як військово-адміністративний центр наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // IV міжн. наук.-практ. конф. „Кам'янець-Подільський в контексті українсько-європейських зв'язків” (17–18 травня 2012 р.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 53–55.
4. *Скрипник А. Ю.* Виконання військових повинностей селянами Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // IX Всеукр. симпозиум з проблем аграрної історії. (20–21 верес. 2012 р.). Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. С. 137–139.
5. *Скрипник А. Ю.* Кам'янецька область як військово-адміністративна одиниця на Поділлі наприкінці XVIII ст. // Всеукр. наук.-краєзн. конф. „Хмельниччина в контексті історії України”. (21–22 верес. 2012 р.). Хмельницький: Хмельницька обласна рада, 2012. С. 46–53.
6. *Скрипник А. Ю.* Матеріали діяльності військово-судових установ Подільської губернії у фондах Державного архіву Хмельницької області // Всеукр. наук.-теор. конф. „Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України”. наук. зб. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 200–204.
7. *Скрипник А. Ю.* Використання частин російської армії для охорони південно-західного кордону імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Матеріали XIV подільської наук. іст.-краєзн. конф. (14–15 лист. 2014 р.) / Копилов С. А. (співгол.), Реснт О. П. (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 146–156.
8. *Скрипник А. Ю.* Шпигунська та диверсійна діяльність наполеонівських агентів у правобережних губерніях Російської імперії на передодні війни 1812 року // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. зб. за підсумками звітн. конф. викл., докторан. і аспір. у 3-х т. (20–21 березня 2014 р.). Вип. 13. Т. 1. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. С. 55–56.
9. *Скрипник А. Ю.* Становлення і розвиток системи військових торгів і аукціонів на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. // VIII міжн. наук. конф. „Історія торгівлі, податків та мита”. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2014. С. 47–48.
10. *Скрипник А. Ю.* Звітна і законодавча документація військового характеру – як складова бюрократичної роботи цивільних установ Київського

генерал-губернаторства у 30-х – 50-х рр. XIX ст. // XIII міжн. наук.-практ. конф. „Шевченківська весна – 2015: історія” (1–3 квіт. 2015 р.) / редкол.: проф. І. К. Патриляк (гол.), доц. А. О. Руккас (заст. гол.), О. Р. Магдич (відп. ред.). Київ: Логос, 2015. С. 352–355.

11. *Скрипник А. Ю.* Репресивні заходи російських повітових органів влади щодо солдат-дезертирів та місцевого населення в першій половині XIX ст. // Каразінські читання (історичні науки). Тези доп. 68-ї міжн. конф. (24 квіт. 2015 р.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. С. 150-151.

12. *Скрипник А. Ю.* Полки і з'єднання російського війська на теренах Волинської губернії у 20-ті – 30-ті рр. XIX ст. // Міжн. наук.-практ. конф. „Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє” (8 трав. 2015 р.). Київ: ГО „Київська наукова суспільнознавча організація”, 2015. С. 40–43.

13. *Скрипник А. Ю.* Адаптація відпускних військовослужбовців російської армії до суспільного простору Правобережної України в 20-х – 30-х рр. XIX ст. // Матеріали міжн. наук.-практ. конф. «Osobowosci, Spoleczenstwo, Polityka» (OSP – 2015). (20–21 maj 2015 r.) /за ред. С. Терепищого, В. Грасимовича, О. Познія. Lublin: Wydawnictwo Naukowe Wyzsza Szkola Ekonomii i Innowacji w Lublinie: 2015. С. 140–144.

14. *Скрипник А. Ю.* Кам'янецька фортеця – як центр тимчасового військово-територіального утворення наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // „Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: архітектурна спадщина оборонних споруд Правобережної України від найдавніших часів до сьогодення” (19–20 черв. 2015 р.). Науковий вісник „Меджибіж”, Меджибіж: 2015. С. 26–32.

15. *Скрипник А. Ю.* Результаты оптимизации царем Александром I системы материального снабжения регулярных войск на Правобережной Украине в начале XIX века // Международная научная конференция „Александр I. Трагедия реформатора: люди в судьбах реформ, реформы в судьбах людей” (15–16 сентяб. 2015 г.). Санкт-Петербург: Санкт-Петербург. ин-т истории РАН, Ин-т истории Санкт-Петербург. гос. ун-та, Междун. благотвор. фонд им. Д. С. Лихачева, 2015. С. 89–94.

16. *Скрипник А. Ю.* Квартирні комісії – як підрозділи міського управління у містах і містечках Поділля в першій половині XIX ст. // Наукова конференція „Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.”: матер. наук. конф. 24–25 верес. 2015 р. Обл. краєзн. музей. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 238–242.

17. *Скрипник А. Ю.* Участь населення Правобережної України у розбудові військової інфраструктури та постачанні продовольчих і матеріальних ресурсів до Криму (1799–1855 рр.) // Друга міжн. наук. конф. „Крим в історії України”, присвячена 160-й річниці капітуляції Росії у Кримській війні 1853–1856 рр.” (8 жовт. 2015 р.). Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2015. С. 76–83.

18. *Скрипник А. Ю.* Могилів на Дністрі – як військовий форпост російської армії в першій половині XIX ст. // П'ята Могилів-Под. наук-краєзн.

конф. (16–17 жовт. 2015 р.). Могилів-Подільський – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. С. 139–147.

19. *Скрипник А. Ю.* Російські війська на Південно-Східній Волині наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Міжн. наук.-краєзн. конф. „Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення” (19 листоп. 2015 р.) / ред. кол. Баженов Л. В. (гол.), Єсюнін С. М. (співгол., відп. ред.), Сміховський В. В. (відп. секр.) та ін. Шепетівка: ПП Мельник А. А., 2015. С. 98–104.

20. *Скрипник А. Ю.* Создание милитарных административно-территориальных единиц на Правобережной Украине в первой половине XIX века // Міжн. наук.-практ. конф. „Теоретичні, методологічні і практичні проблеми соціології, історії та політології”. (20–21 листоп. 2015 р.). Херсон: Вид. дім Гельветика, 2015. С. 72–77.

21. *Скрипник А. Ю.* Створення та діяльність мережі наполеонівських агентів на Правобережній Україні (1806–1814 рр.) // Міжн. наук.-практ. конф. „Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах” (27–28 листоп. 2015 р.). Львів: ГО „Львівська фундація суспільних наук”, 2015. С. 86–90.

22. *Скрипник А. Ю.* Милитаризация Российской империей Бессарабской области в конце XVIII – первой половине XIX в. // Всеукр. наук. конф. „Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації” (4–5 груд. 2015 р.) / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. Ч. II. С. 158–160.

23. *Скрипник А. Ю.* Розробка та втілення законодавчої бази щодо кримінальних покарань в російській армії у першій половині XIX ст. // Міжн. наук.-практ. конф. „Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних досліджень” (4–5 груд. 2015 р.). Одеса: ГО „Причорноморський центр досліджень проблем суспільства”, 2015. С. 36–39.

24. *Скрипник А. Ю.* Причини появи російського військового про шарку в соціальній структурі Правобережної України у XIX ст. // X-я науч.-практ. конф. „Развитие науки в XXI веке”. сб. статей. 1 ч. (15 февр. 2016 р.). Харьков: Научн-инф. центр „Знание”, 2016. С. 106–112.

25. *Скрипник А. Ю.* Зміни порядку квартирування російських військ у Київському генерал-губернаторстві в 50-х–60-х рр. XIX ст. // Матеріали міжн. наук.-практ. конф. „Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень”. (19–20 лют. 2016 р.). Дніпропетровськ: НО „Відкрите суспільство”, 2016. С. 42–45.

26. *Скрипник А. Ю.* Крадіжки військового майна інтендантськими чиновниками в першій половині XIX ст. // Матеріали II міжн. наук. конф. „Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації”. Ч. I. (24–25 берез. 2016 р.) / за ред. В. С. Бугрія. Суми: ФОП Цьома С. П., 2016. С. 61–64.

27. *Скрипник А. Ю.* Вплив російської мілітаризації на соціальні реалії Правобережної України у першій третині XIX ст. // Первый независимый научный вестник. № 9–10 / отв. ред. А. П. Антипов. Киев: Первый независимый научный вестник, 2016. С. 13–18.

28. *Скрипник А. Ю.* Створення законодавчого базису для уніфікації кримінального права в російській армії у ХІХ ст. // Наук. конф. викл., докторан. і аспір. за підсумками НДР у 2015 р. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 15. Т. 1. С. 38–39.

29. *Скрипник А. Ю.* Фортифікаційні укріплення та гарнізон міста Києва у першій половині ХІХ ст. // Археологія & Фортифікація України. зб. мат-лів VI міжн. наук.-практ. конф./редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін. (5 жовт. 2016 р.). Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. С. 280–284.

30. *Скрипник А. Ю.* Українська жінка у російському мілітарному середовищі Правобережної України в першій половині ХІХ ст. // I міжн. наук. форум „Українська жінка у національному та глобальному просторі: історія, сучасність, майбутнє” (24–25 листоп. 2016 р.) / заг. ред. С. Щудло. Дрогобич: ТРЕК ЛТД, 2016. С. 143–145.

АНОТАЦІЯ

Скрипник А. Ю. Вплив російської військової присутності у Правобережній Україні на інкорпорацію регіону наприкінці ХVІІІ – середини 60-х рр. ХІХ ст. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2017.

У дисертації досліджено природу російського військового чинника як силового фактора колонізації імперською владою території Правобережної України (1792–1865 рр.). Показано імперські збройні сили та їх інститути в якості головного рушія самодержавного механізму, спрямованого на цілковите поглинання території регіону та його всебічну інтеграцію. Висвітлення історичних подій та явищ дозволило з'ясувати чисельність, дислокацію, основні функції частин армії у мирний і воєнний час, розглянути широке коло питань адміністративно-територіальної структури управління губернського й повітового рівня, засад квартирування, системи постачання та забезпечення військового механізму. Соціальний аспект роботи полягає у вивченні багатогранної природи стосунків між військовослужбовцями та місцевим населенням в окреслених межах, а потім і ступеню впливів на трансформації в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Ключові слова: Правобережна Україна, Російська імперія, армія, військова присутність, інкорпорація, дислокація, мілітаризація, суспільство.

АННОТАЦИЯ

Скрипник А. Ю. Влияние российского военного присутствия в Правобережной Украине на инкорпорацию региона в конце ХVІІІ – середине 60-х гг. ХІХ ст. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. – Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенка, Каменец-Подольский, 2017.

В диссертации исследована природа российского военного присутствия как силового фактора колонизации имперской властью территории Правобережной Украины (1792–1865 гг.). Показаны имперские вооруженные силы и их институты в качестве главного двигателя самодержавного механизма, направленного на полное поглощение территории региона и его комплексную интеграцию. Изучение исторических событий и явлений позволило уточнить численность, дислокацию, основные функции частей армии в мирное и военное время, рассмотреть широкий круг вопросов административно-территориальной структуры управления губернского и уездного уровня, основ квартирования, системы снабжения и обеспечения военного механизма. Социальный аспект работы заключается в изучении многогранной природы отношений между военными служащими и местным населением в границах совместного проживания, а затем и степени воздействия военного фактора на трансформации во всех сферах жизнедеятельности общества.

Ключевые слова: Правобережная Украина, Российская империя, армия, военное присутствие, инкорпорация, дислокация, милитаризация, общество.

SUMMARY

Skrypnyk A. Yu. The Impact of Russian Military Presence in Right-Bank Ukraine on the Incorporation of the Region in the Late 18th Century – Middle of the 1860s. – Manuscript of the scholarly thesis.

Thesis for a Doctoral Degree in History. Speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilsky, 2017.

The dissertation focuses on the nature of Russian military presence as a powerful factor used by the tsarist autocracy to colonize Right-Bank Ukraine from the time it was incorporated into the Russian Empire until the army reform on the basis of compulsory service.

The research structure includes Introduction, five Chapters consisting of three subsections each, Conclusions, List of References and Sources, Supplement. The structure meets the doctoral dissertational demands and suggests the integral solution of the scholarly problem; contemporary methodology and objective approach provide the theoretical background and facilitate the realization of the thesis objectives. The military impact on the social life of Right-Bank Ukraine at one of its most complicated periods has got its clearly cut reconstruction.

In accord with the framework of references and documents, the Russian army is considered the constant component of social system of Russian Empire used for the expansion and profit gaining from the conquered territories. The located in Right-Bank Ukraine Russian military forces became the crucial instrument and reliable guard in the incorporation policy of tsarism and the latter's aim to absorb a vast Ukrainian region into the state body of the new metropolis. Alongside with the conquest, they turned into a principal nerve of Russian state power and served immediate constituents of state mechanism on the territory. Moreover, tsarism

transformed the stationed troops from the state institution into the social one. The paper is consistent in claiming that the Russian autocracy supported by the army and Orthodox Church did its best to make Ukrainians feel internally constrained, similar to slaves, who had to obey a much stronger master. Ukrainians found themselves in the state with the distorted political, social and class order which dispossessed their land and other property, their freedom and life itself, ruined their national forms.

The thesis uncovers changes in the disposition, structure and number of regiments and separate military units; studies military and strategic disposition of tactical groupment in the region due to administrative-territorial principle (Podillya, Volyn, Kyiv region), clarifies their number, current tasks and functions. The paper advances in the study of formation and functioning of transient supra-provincial state bodies meant to implement political tasks of military-occupational structuring in Right-Bank Ukraine. Continuous translocations of military units produced an impression of their omnipresence and the strength of the state they represented.

In order to maintain control over all spheres of social and political life in the region from the very beginning, the tsarism charged the power over to experienced and loyal generals and militarized all structures of executive power, this way forming bureaucratic and military layer of officials as a tool to establish collaboration between the regiments' command. Mission and functions of the Housing Commissions were aimed at ensuring the proper arrangement and military provision in the regional inhabited settlements.

The research covers the influence of multi-thousand imperial army upon economic and social transformations in the region. Its dislocation impeded all the spheres of livelihoods it being obviously predatory and violent, it exploited human and natural resources mercilessly. The paper shows formation and development of military infrastructure and low state motivation of its completion; the introduction of logistics system dealing with providing the Russian army with the necessities.

Social aspect of the research reflects the formation and further development of a principally new social layer comprising numerous retired and released military men of the imperial army. The social structure of the Right-Bank Ukraine gradually changed and intensified its influence upon the peasants and urban dwellers. The official authorities tried to rely on the loyal and tolerant social layer in the local polyethnic structure by exemption from duties and supplying with financial grants aiming at spreading Russification and ethnic change.

An essential feature of Russian state colonial policy was an extensive use of army as a repressive instrument to suppress economic, social and political upheavals. The enlisted personnel of the army represented the result of feudal structure of the state. Rural communities and landlords often sent the worst and unwanted community members as recruits to the army. Civilians suffered from such criminal conditions and considered the Russian military to be the source of their trouble and turmoil. Slavish conditions of soldiers induced them to desert from the army. They could not stand the officers' cruel treatment and ran away saving their life and health. The paper centers on the local population's attitude towards soldiers-deserters, analysis of legislation framework concerning penalties for desertion and official statistics of 1850-1860s.

Key words: Right-Bank Ukraine, Russian Empire, army, military presence, incorporation, dislocation, militarization, society.